

ROMSICS IGNÁC

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ – SZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL

■ A történelemmel hivatásszerűen foglalkozók és a munkáik iránt érdeklődő, értő olvasók számára egyre világosabb, hogy az, amit történelmi tudásnak nevezünk, csak ritkán bizonyosság, gyakran inkább valószínűség, s mint ilyen sem állandó. Az új források és az új vagy csak eltérő szempontok módosíthatják és gyakran módosítják is azt, amit a múltból emlékezetre méltónak gondolunk, és cáfolhatják azt, amiben addig mint bizonyosságban hittünk. Sőt ezen túlmenően, Klió szolgálói egy időben is képesek ugyanarról az eseményről vagy személyről egymással polemizáló vagy egymást kizáró narratívákat előállítani. Az I. világháború historiográfiája modellértékűen illusztrálja ezt a történetírás értékorientált természetével és történelmi tudásunk képlékenységével kapcsolatos – kissé talán túlságosan pesszimistának tűnő – megállapításomat.

Az ellenségeskedés befejeződését követő években a történetírás elsősorban a felelősöket kereste, és – csodálatos módon – egyik nemzet történészei sem a maguk, hanem rendszerint a volt ellenfél politikusaiban találták meg a vétkeseket. Az első hadüzenetet küldő Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiát tette felelőssé, amely évek óta zavarta a dunai birodalom balkáni törekvéseit, s amelynek a titkosszolgálat a Ferenc Ferdinánd elleni június 28-ai merényletet megszervezte. Továbbá Oroszországot, amely – miközben július 24-én megegyezésre szólította fel a két felet – már ekkor elrendelte négy katonai körzetben a mozgósítást, noha I. Ferenc József osztrák császár és magyar király hadüzenete csak július 28-án érkezett meg Belgrádba. A győztesek tollfor-

gatói – és a háborút lezáró békeszerződésekbe ezt bele is foglalták – ugyanakkor a vesztes központi hatalmak politikusait, elsősorban Vilmos császárt és minisztereit ültették a vádpadra, akik azzal, hogy támogatásukról biztosították a bécsi döntőnököket, egy kitöltetlen, biankó csekket adtak ki a kezükből. A valódi ok, hangsúlyozta például 1925-ös könyvében (*Les origines immédiates de la guerre*) a modern szellemű francia diplomáciatörténetírás atyjának tekintett Pierre Renouvin – egyébként maga is karját vesztett háborús veterán –, nem is a szarajevói merénylet volt, hanem a központi hatalmak eltökéltsége a háború kirobbantása mellett. *Une guerre ajournée, c'est souvent une guerre épargnée* – írta. Vagyis: az elnapolt háborúból gyakran lesz, lehet megspórolt, elmaradt háború. Itt azonban nem ez volt a cél, hanem a leszámolás. Az akkori magyar történészek törekvései elsősorban arra irányultak, hogy Magyarország ártatlanságát dokumentálják. Tekintve, hogy a közös minisztertanács tagjai közül, ahol a döntés megszületett, egyedül a magyar miniszterelnök, Tisza István ellenezte a hadüzenetet, és érvelt a konfliktus diplomáciai úton történő rendezése mellett, ez nem volt nehéz. Azt, hogy végül Tisza is beadta a derekát, s hogy ettől kezdve a háborús erőfeszítések elszánt támogatója volt, nehezebb volt beismerni.

Ennek a történészek között folyó háborúnak maradandó nyomai azok az okmányközlések, amelyeket az egyes nagyhatalmak szakemberei tettek közzé hazájuk 1914 előtti diplomáciai törekvéseiről. Ezek közül kiemelkedik a Szovjetunióban megjelent dokumentumgyűjtemény, amely a többtől eltérően mentes volt

minden kozmetikázástól. Természetesen nem azért, mert a szovjet történészek és levéltárosok jobbak voltak nyugati kollégáiknál, hanem azért, mert a bolsevista hatalomnak a cári politika lemezelenítése állt érdekében. Mivel 1918 előtt nemzetközi jogilag Magyarország nem létezett, külügyminisztere nem volt, s önálló diplomáciai tevékenységet nem folytatott, ilyen vagy ehhez hasonló magyar dokumentumválogatás értelemszerűen nem jelenthetett meg.

A II. világháború után mérséklődött az addig Nagy Háborúnak nevezett konfliktus katonai és diplomáciatörténete iránti érdeklődés. Teljesen azonban korántsem szűnt meg. A német hadicélokra írott 1961-es könyvében (*Griff nach der Weltmacht*) a hamburgi Fritz Fischer szembeszállt azokkal a tovább élő törekvésekkel, amelyek kisebbiteni próbálták a császári Németország felelősségét az első világháború kirobbantásában, s kimutatta, hogy az expanzív nagyhatalmi célok korántsem csak a szélsőjobboldali pángermán irányzatokat jellemezték, hanem a mérsékelt személyiségeket, így például magát Bethmann-Hollweg kancellárt is. Ezek a tervek széles körű társadalmi és politikai támogatást élveztek, és alapjában véve nagyon hasonlítottak a II. világháborús náci hadicélokhoz. Fischer munkája indulatokkal teli, hatalmas vitát váltott ki. Indirekt válaszként erre született meg 1963-ban a Heidegger szárnyai alól kinőtt Ernst Nolte első nagy hatású munkája (*Der Faschismus in seiner Epoche*), amelyben tagadni vagy legalábbis relativizálni próbálta a Német Császárság és a Harmadik Birodalom közötti kontinuitást.

Azt hihetnénk, hogy a háborús felelősségnek ez az önkritikus úragondolása sajátos német jelenség, amely a Hitler bukása utáni szellemi megtisztulás defaszálási hevével, illetve Fischer saját náci múltja miatti vezeklési szándékával magyarázható. Ez azonban csak részleges magyarázat lenne. Egyre távolibb és a jövő szempontjából egyre érdekeltenebb eseménnyé válván az elmúlt években más nemzetek történészei is kritikusabban, a hagyományos nemzeti narratíváktól távolodva nyúltak saját idevágó historiográfiai hagyományukhoz. A brit Niall Ferguson például, aki az ún. kontrafaktuális történetírás talán legismertebb művelője, 1998-as könyvében (*The Pity of War: Explaining World War One*) a konfliktus

tíz „mitoszát” dekonstruálta, és egyben felvázolta a történetek lehetséges alternatíváit. Ellentörténeteinek egyike Németország és Nagy-Britannia háborús szerepére és felelősségére vonatkozik. A Fischer és hozzá hasonlóan önkritikus német kollégái által kidolgozott *Sonderweg*-elmélet minden tételét elutasítva Ferguson azt valószínűsítette, hogy Németországnak 1914-ben nem támadó, hanem preventív céljai voltak, s a háborút valójában a brit diplomácia kényszerítette a világra. Ha Nagy-Britannia kimaradt volna a háborúból, illetve engedte volna győzni riválisát, akkor már a 20. század első felében kialakulhatott volna valami olyasmi, mint az Európai Unió, s a császári Németország dominanciája alatt az európai kontinensnek egy békés, sikeres és demokratikus fejlődés jutott volna osztályrésztül a kommunizmus és a faszizmus szörnyű tapasztalata nélkül. Jól járt volna Nagy-Britannia is, mert megmaradhatott volna birodalomként, és még ma is a világ domináns pénzügyi hatalma lehetne.

Az I. világháborúval foglalkozó II. világháború utáni történetírás másik jellemzője, hogy a diplomácia- és a szorosan vett hadtörténet mellett egyre nagyobb számban jelentek meg olyan munkák, amelyek szerzői különböző, addig kevés figyelemben részesített társadalmi és kulturális szempontoktól vezérelve nyúltak a témához. Az egyik első ilyen a francia Jean-Jacques Becker 1977-es monográfiája volt a háború kirobbanásának franciaországi fogadtatásáról. (*1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*). Becker azzal az addig minden országban uralkodó mitológiával szakított, amely túláltalánosította a lakosság háborús lelkesedését. Munkája egy új, addig senki által sem használt forráscsoporton alapult. Az 1914-es francia közoktatásügyi miniszter közvetlenül a háború kirobbanása után minden falusi tanítót és tanítónőt arra kötelezett, hogy számoljanak be lakóhelyük hangulatáról. A beszámolók szisztematikus elemzéséből kiderült, hogy az átlag franciát sokkal kevésbé foglalkoztatta az 1871-ben elveszített elzászi tartományok visszaszerzésének lehetősége, mint azt a politika által meghirdetett jelszó alapján – *N'en parler jamais, y penser toujours* – gondolni lehetett, s hogy a frontra indulók vidámsága és lelkesedése sokkal inkább magyarázható a bevagonírozás előtt elfogyasztott alkohol

mennyiségével, mint patriotizmussal és revansvágygal.

Az akkori magyar közoktatásügyi miniszter – Jankovich Béla – sajnos nem adott ki ilyen rendeletet, úgyhogy mi nem rendelkezünk ehhez fogható, különleges értékű, I. világháborús mentalitás-történeti forráscsoporttal. A megmaradt népi levelek, feljegyzések és naplók azonban hasonló attitűdről tanúskodnak. „Megállj, megállj, kutya Szerbia” – énekeltek a pálinkától és bortól felhevült s a puskacsőbe virágot tűző magyar bakák. Ám akiktől elbúcsúztak, sőt ők maguk is, amikor kijózanodtak, nem így gondolkodtak. Tóbiás Ernőné, egy 24 éves hődmézővásárhelyi gazda felesége 1982-ben például így idézte fel férje bevonulását: „Amikor azon a vasárnap délelőtt, úgy tíz óra körül olvastuk a plakátokon a berukkolási parancsot, néhány óra múlva olyan lőtt a város, mint a mögbolygatott méhkas. Délután már százával möntek az embörök a nagyállomásra, a fölszólításra. Szomorúan ballagtunk a rárósi úton kifelé.”¹ A székelyföldi Ditró bevonuló legényeinek és fiatalembereinek nótája ugyancsak a szomorúság és a szorongás hangjain szólt:

*Már énnékem nem sok üdő van hátra,
Fölpakolok, megyek az állomásra.
Itt hagyom az apám, anyám, jó testvéreim,
Meg a szép szeretőmet.*²

Csonka Mihály 70 holdas kiskunhalasi birtokos paraszt 1949–1950-ben papírra vetett élettörténetében nemcsak az elválással együtt járó fájdalomról és a rájuk váró megpróbáltatásoktól való félelemről számolt be, hanem leírta azt is, hogy szerinte kik éltették a háborút: „csirkefogó, csőcselék és csavargó forma emberek”. „Mert józan ember bizony nem örült neki.”³

Az 1970-es évek második felétől egyre markánsabban kirajzolódó társadalom-és kultúrtörténeti érdeklődés a Nagy Háború más, addig homályban maradt aspektusait is reflektorfénybe vonta. 1976-os könyvében (*The Face of Battle*) John Keegan azzal teremtett iskolát, hogy a Somme menti csatát merőben szokatlan szempontok alapján vizsgálta. Nem a vezérkarok haditervei és a vezénylő tábornokok meglátásai érdekelték, hanem a hadviselés mindennapjai: a modern fegyverek pusztító ereje, a védekezés techni-

kái és mindenekelőtt az egyszerű katonák viselkedése és érzelmi élete. Jóval később, 1990-ben jelent meg George Lachman Mosse, német-zsidó származású amerikai professzor monográfiája arról, hogy az ölés, amelyet a katonáktól megköveteltek, sőt jutalmazták őket érte, hogyan brutalizálta a férfiakat, és trivializálta szemükben a halált (*Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*). Tézise szerint a háború 1918-ban valójában nem ért véget, hanem az 1919–22-es török–görög háborúval, a lengyel–orosz konfliktussal, az orosz polgárháborúval és más, Európán kívüli konfliktusok eskalálódásával folytatódott, s szinte megszakítás nélkül torkollott a II. világháborúba, amely a Távolságot már az 1930-as évek elején, Észak-Afrikában pedig az évtized közepén elkezdődött. Meglátása szerint minden későbbi rossz – az osztály- és faji ellentétek paroxizmusa, totalitárius berendezkedés, holokauszt – a Nagy Háborúra vezethető vissza. Bár Mosse faktológiai tévedéseire és tézisének vitathatóságára a francia és a brit történészek közül többen rámutattak, műve nagyon fontos hozzájárulás az I. világháborús történeti irodalomhoz. Ezt az is mutatja, hogy 2011-ig négy nyelven 26 kiadásban adták ki.

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e Mosse általánosításait vagy sem, kétségtelen, hogy az I. világháborús erőszak a katonák mindennapi életének részévé vált, és az öléssel együtt járó harc fásultá, közömbössé tette őket. Bár a szemben álló felek zsigerből nem gyűlöltek egymást, sőt a frontbarátkozásoknak számos változatát ismerjük, ha elérkezett a támadás ideje, és megjött a parancs, akkor nem volt mit tenni. Ilyenkor lőtték, szűrték és vágták egymást. A támadás előtt mindig kaptak alkoholt, amely segített bátrabbá tenni őket. Az ütközet rendszert erős ágyútűzzel indult. A tüzérség a Nagy Háború talán legfélelmetesebb fegyverneme volt. Becslések szerint a sebesülések mintegy háromnegyedét okozták a tüzérségi lövedékek repeszai. Az 1916. július 1-jei Somme menti offenzívát megelőző egy hét során csak a brit tüzekek másfél millió bombát lőttek ki a német állásokra. Az ágyúk, valamint az akna-és gránátvetők gyilkos tüze ellen rendszerezítették mindkét oldalon az acélsisakot, amelyet ebben a háborúban alkalmaztak először. A gyalogsági támadás ugyancsak

a tüzérség fedezete alatt indult. A szuonyos puskákkal felszerelt és vonalban előnyomuló támadók előtt mozgó „tűzfüggöny” a lövészárkok fenekéhez szögezte a védőket, és megrongálta a lövészárkok elé helyezett dróttakadályokat. A senki földjén becsapódó lövedékek hatalmas krátereket hoztak létre, amelyek fedezékül szolgáltak a támadók számára, miközben nehezítették is előnyomulásukat.

A feltűzött szuonnyal támadó gyalogság feltartóztatását nagyon segítették a mindkét oldalon rendszeresített géppuskák és golyószórók, amelyek valósággal lekaszálták az első sorokat. Az amerikai gyártmányú Maxim géppuskák percenként 600 golyó kilövésére voltak képesek. Mivel ezek súlya nem haladta meg a 10–12 kilogrammot, nemcsak a védők, hanem a támadók rohamcsapatai is használták. Ha a támadók – a dróttakadályokon átjutva – az ellenség közelébe értek, tojásgránátot, kukoricagránátot és később fanyelű gránátot dobtak a lövészárkokba. A robbanás közvetlen közelében tartózkodók meghaltak, megvakultak vagy megsüketültek. A repeszek – a tüzérségi lövedékekhez hasonlóan – különböző testrészeket szakíthattak le. A háború után ezek pótlására egy egész iparág fejlődött ki. Nemcsak művégtagokat gyártottak, hanem állkapcsok, ajkak, orr és fül pótlásával is kísérleteztek. A lövészárkok előtt és a lövészárkokban kezdődött a kézitusa, amelyben a bajonetek játszották a fő szerepet. Sáray Ferenc százados, zászlóaljparancsnok így rögzítette az állásait: „[1916] Augusztus 15-én délután egy óraker tüzet kezd az orosz tüzérség állásainkra, miniket is meg-megsrappellez, végül a fedezékbe szorulunk. Az orosz gyalogság különösen a 7. század előtti holttérben gyülekezik, de másutt is közeledik állásainkhoz. A mi tüzérségünk is dolgozik, de az orosz igen sok, hátulról szorítják őket előre. Az orosz tüzérségi tűz mind erősebb, du. 7 óraker valóságos pergőtűz már. Ennek oltalma alatt a gyalogsága eléri dróttjainkat, kezdi elvagdalni. 7 óra 30-kor rohamoz, sikerül is a 7. századnál és attól balra betörnie. Ekkor a zászlóalj-kürtösnek parancsot küldök, hogy fújja a roham jelét. Erre már én is a figyelőmbe futottam erős srappell-tűzben, a zászlóalj-kürtös is adja a jelet, de erre már nincs is szükség, megy a roham, meglepi a betörőket, meg is futnak a muszkák. Az ál-

lás előtt közvetlenül 70 orosz halott van, a mély völgyben ennél jóval több.”⁴

Az ilyen harcban – emlékezett a már idézett Csonka Mihály – „fakírrá, érzékellené és olyan mámorossá válik az ember. Amikor teljesen magához tér, olyan, mint amilyen a részesség után szokott lenni. Ekkor gondolkodik csak tisztán: ejnye, ha én is ott maradtam volna a csatatéren, engem is olyan közönyösen szemlélt volna a másik életben maradt, mint én amazokat?”⁵

Az addig használatos fegyverek mellett a háború négy éve alatt számos új harci eszközt fejlesztettek ki. Ezek közé tartozott a mérges gáz, amelyet a németek alkalmaztak először 1915. április 22-én Ypern közelében. Gyilkos fegyver volt, de kevésbé hatékony. A szélirány megváltozása esetén ugyanis nem az ellenfelet, hanem a saját csapatokat veszélyeztette. Másrészt hamar megtalálták és rendszeresítették az ellenszerét: a gázálarcot.

A hernyótalpas páncélozott járműveket, melyeket az álcázás miatt neveztek tanknak, vagyis tartálynak, a britek vetették be elsőként, 1916 őszén. Nagyobb változatát nyolc-, a kisebbet négyfős személyzet kezelte. Mivel gyakran meghibásodtak, és óránként csak néhány kilométeres sebességgel haladtak, harcértékük korlátozott volt. A nyugati fronton, ahol bevetették őket, főleg a dróttakadályok leküzdésében bizonyultak eredményesnek.

Mindkét oldal ismerte és alkalmazta a harci repülőgépet, a németek a léghajót is. Futárszolgálatra, felderítésre, bombázásra és egyes célpontok tűz alá vételére egyaránt használták őket. A kétfedelű, sérülékeny, nagy teher szállítására alkalmatlan, viszonylag lassú és alacsonyan repülő gépek mindazonáltal még csak a légi hadviselés kezdetét jelentették. A pilóták kézzel dobálták a bombákat, és előfordult, hogy pisztollyal lövöldöztek egymásra. Az I. világháború legsikeresebb vadászpilótája a német Manfred von Richthofen – közismert nevén a „vörös báró” – lett 80 igazolt győzelemmel. 1918-as haláláig tartó katonai pályáját és háború alatti szerelmi életét többen feldolgozták.

A nyugati fronton harcoló szövetségesek a háború utolsó szakaszában sikeresen hangolták össze a gyalogság, a páncélosok és a légierő manővereit, amivel a II. világháború támadó hadműveleteinek tipikus formáját előlegezték.⁶

A haditengerészetek már a háború előtt kifejlesztették az úszó erődökhöz hasonló, páncélozott és nehézfegyverekkel felszerelt csatahajók (*dreadnought*) és a tengeralattjárók különböző típusait. A brit és a német flotta egyetlen nagy összecsapása 1916 májusában Jütlandnál döntetlenül végződött. A németek ezután a tengeralattjáró-háborúra helyezték a hangsúlyt, amellyel az ellenük irányuló és kiéheztetésüket célzó tengeri blokádra válaszoltak. A német *U-boatok* 1917-től minden olyan kereskedelmi hajót felszólítás nélkül elsüllyesztettek, amely a brit kikötők felé tartott. Az Egyesült Államok erre hivatkozva üzent hadat Németországnak 1917. április 6-án. Valószínűleg nem tévedünk azonban nagyot, ha a német tengeralattjárók aktivitását csak ürügynek tartjuk, s a valódi okot a februári orosz forradalom miatt körvonalazódó német győzelem világpolitikai perspektíváinak washingtoni percepciójában véljük megtalálni. Erre utal Robert Lansing külügyminiszter egyik 1915-ös memoranduma, amelynek kulcsmondatai így hangznak: „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, sőt még az sem, hogy kiugorjon... Az amerikai közvéleményt fel kell készíteni arra az időre és alkalomra, amikor félre kell majd tennünk semlegességünket, és a demokrácia bajnokai közé kell állnunk.”⁷

A háborús erőszak különleges aspektusa volt, amikor nem katonák álltak szemben katonákkal, hanem katonák a fegyvertelen civil lakossággal. Ennek legszégyenteljesebb esete a törökországi örmények 1915 és 1917 közötti kitelepítése és jelentős részüknek a lemészárlása volt. Erre a szövetségesek gallipoli partraszállása szolgáltatta az ürügyet. A török hatóságok attól tartottak, hogy a külső ellenség összefog a belső ellenségnek tartott és régebb óta orosz támogatást élvező örmény közösséggel. E népiirtással soknemzetiségű államuk teljes szétesését kívánták megakadályozni. A fatális logika szerint ahhoz, hogy saját kiirtásukat elkerüljék, másokat kell kiirtaniuk. A deportálások során és a sivatagban létesített koncentrációs táborokban mintegy 6-800 ezer – az örmény becslések szerint akár másfél félmillió – ember pusztult el.⁸

Jóval kisebb mértékben ugyan, de a civil lakossággal szembeni erőszakcselekmények és véres megtorló akciók más frontszakaszokon is előfordultak. A keleti

fronton főleg az orosz hadsereg kegyetlenkedett az ottani zsidókkal, Flandriában a németek a belgákkal és a franciákkal, a Balkánon pedig az osztrák–magyar hadsereg a délszláv lakossággal. Az utóbbinak beszédes illusztrációit találjuk a fiatal bécsi fotótörténész, Anton Holzer 2008-as *Das Lächeln der Henker*, vagyis a *Hóhér mosolya* című könyvében. A brutális akcióknak az áldozatai a helyi polgári lakosságból kerültek ki, akiket az „elenséggel való cimborálással”, „oroszbárátsággal” vagy „kémkedéssel” vádoltak. A szerző becslése szerint a háború első hónapjaiban a k.u.k hadsereg által kivégzett polgári áldozatok száma meghaladhatja a 36 ezret. De nem csak emberéletek kioltásában volt tetten érhető a brutalitás. A Szabácsot elfoglaló osztrák–magyar hadsereg Oskar Potiorek tábornagy vezetésével valósággal feldúlta a várost. Házakat fosztottak ki, lakásokat romboltak le, nőket erőszakoltak meg, és pogromot rendeztek a lakosság körében. A háború elembertelenítő hatását mutatják az akasztottakról készült fényképek, amelyekről egy-két esetben a kivégzett mellett pózoló katonák mosolyognak ránk.⁹ Ezekről a szerbiai osztrák–magyar atrocitásokról és saját, 1914-es őszi élményeiről 1916-ban összefoglaló jelentést tett közzé a lausanne-i egyetem professzora, Rodolphe Archibald Reiss. A kirívóan brutális pogromokat – figyelt fel rá – nemcsak a háború mielőbbi befejezésének vágya motiválta, hanem egyfajta felsőbbrendűségi tudat és barbár gyilkolási vágy is munkált a katonákban. Erre utal, hogy számos civil nemcsak meggyilkoltak, hanem szemüket kiszúrták, hasukat felvágták, vagy bizonyos testrészeiket megcsontították. Az áldozatok többezres száma miatt Reiss ezeket nem ad hoc egyéni akciókként, hanem a balkáni fronton is megjelenő háborús pszichózis tömeges előfordulásaiként értékeli, okát pedig a félelemben látja. Ahogy fogalmazott: „az osztrák–magyar katonák szerb területre érve s látva azon embereket, kiket mindig is barbároknak állítottak be előttük, félni kezdtek. És valószínűleg e félelem által, azért, hogy ne őket mészárolják le, követték el első kegyetlenségeiket. Ám a vér láttán bekövetkezett az, amit többször volt alkalmam megfigyelni: az ember vérengző vadállattá változott. A kollektív szadizmus valóságos rohama kerítette hatalmába ezeket a csapatokat.”¹⁰

Az erőszak gyakori alkalmazásának és az emberi élet kioltásának tapasztalata sok katonából a polgári világba való visszatérésük után sem törlődött ki. 1926-ban megjelent *Akasztófavirág* című kisregényében Németh László egy alapvetően jó szándékú, de gyilkossági ügybe keveredett dunántúli nagygazda fiának, Pintér Janinak a példáján keresztül meséli el egy ilyen, a világháborúból szerencsésen hazatért, de korábbi életébe beilleszkedni képtelen fiatalembernek és a háború alatt megváltozott falunak a történetét. Míután a pap „kiprédikálta” szörnyű bűne miatt a templomban, a mise után a fiatalember megvonta a vállát, és csak ennyit mondott: „Most firtatják a tízparancsolatot? Emlegették volna a háború alatt. Akkor senki se mondta, hogy ne ölj.”¹¹ Ha a holokausztnak talán nem is, a háború utáni vörös- és fehérterrornak Oroszországban, Finnországban és Magyarországon kétségkívül ez a háborús tapasztalat volt a mentális háttere.

A történelmi Magyarország területéről a háború négy éve alatt összesen 3,4 millió férfit hívtak be katonának. Magyarországi katonák mindenütt harcoltak, ahol a Monarchia háborúzott: a balkáni és a keleti fronton, az Adriai-tengeren és az olasz fronton egyaránt. 1917–18-ban az Isonzó menti folyó völgyben és a Doberdo karsztos fennsíkján szolgált a legtöbb magyar baka. A bevonultatott 3,4 millió férfiból a 4. év végére 530 ezer veszítette életét és 833 ezer esett hadifogságba. A sebesülést szenvedők száma megközelítette a kétmilliót. A háború összes áldozatának a számát a kutatók 8,5–9 millióra teszik. Ennek három-négyeszerese lehetett a sebesültek száma, és ugyancsak több millió a hadifoglyoké. A hadiözvegyek száma 3 millióra, a hadiárváké 6 millióra rúgott. A trianoni Magyarország területén 1922-ben 115 ezer hadirokkantat, 61 ezer hadiözvegyet és 56 ezer hadiárvát tartottak nyilván.¹² A korábbi fegyveres konfliktusok áldozatainak a számához viszonyítva ezek a számok rendkívül magasak. A II. világháború halottaihoz képest azonban, akiknek a száma 50 millióra tehető, vagy az 1919-es spanyolnáthához képest, amelyben a minimális becslések szerint is 25–30 millióan pusztultak el, már jóval alacsonyabb. Az anyagi javak ugyancsak nagymértékben váltak az enyészet martalékává. Csak Észak-Franciaországban 26

ezer négyzetkilométer mezőgazdasági terület hevert parlagon, és 1200 templom, 1000 iskola, valamint több ezer gyár és épület vált romhalmazzá. A keleti fronton legalább ekkora károk keletkeztek. S mindezekben túl mélyek voltak azok a sebek is, amelyek az emberek lelkén estek. A kiábrándultság, a gyűlölet és a bosszúvágy milliókat kerített hatalmába, miközben a felejtésre és a megbocsátásra csak kevesen álltak készen. 1919 januárjában ilyen légkörben ült össze Párizsban a békekonferencia, amelyre a világ új rendjének a kidolgozása várt.

A békekonferencián huszonhét állam képviseltette magát, amelyek közül döntő szava Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Olaszországnak és az Egyesült Államoknak volt. A legfontosabb döntéseket e négy hatalom vezetői hozták, akikhez Japán képviselői csak alkalmanként csatlakoztak. Németország, a vele különbékét kötött Szovjet-Oroszország és a többi vesztes képviselői nem lehettek jelen. A békekonferencia tehát nem a hadviselő felek, hanem a győztesek tanácskozása volt, ami eltért az addigi békekötések gyakorlatától.

A békekonferencia egyik legtöbbet hangoztatott elve a nemzetek önrendelkezési joga volt, amit az amerikai elnök hirdetett meg 1918. január 8-án közzétett 14 pontos programjában. Wilson abban reménykedett, hogy egy igazságos rendezéssel minden további háborúnak elejét lehet venni. Georges Clemenceau francia miniszterelnök, aki egyben a békekonferencia elnöki tisztét is betöltötte, tökéletes ellentéte volt az Újvilágból érkezett idealista kollégájának. Cinikus realista-ként ő a győzelem maximális kihasználására törekedett. Vagyis a vesztesek, elsősorban Németország lehető legteljesebb meggyengítésére és egyben Franciaország jólétének és biztonságának a maximális előmozdítására. A kontinentális egyensúly hagyományos brit elvtől vezérelve David Lloyd George brit kormányfő általában mérséklően lépett fel Franciaország európai hegemoniára törő elgondolásaival szemben. Így gyakran került két tűz közé. Az olaszok a franciákéhoz hasonló elszántsággal képviselték saját, elsősorban a Földközi-tenger térségére vonatkozó érdekeiket. Vagyis a fennen hirdetett nemzeti-nemzetiségi elv és a stabilitásra való törekvés általában nemcsak kiegyesült a győztesek gazdasági és stratégiai

érdekeit tükröző szempontokkal, hanem gyakran alá is rendelődték azoknak. A veszteseknek bűnhődniük kellett.

A legfőbb bűnösnek tartott Németország minden határán veszített területeket. Elzász-Lotharingia visszakerült Franciaországhoz, míg Eupen és Malmédy Belgiumé, Észak-Schleswig pedig Dániáé lett. A közel 150 éves megszakíttottság után újra függetlenné vált Lengyelország megkapta Felső-Sziléziát, valamint Pomerániát és Nyugat-Poroszország egy részét egy olyan földnyelvvvel (lengyel korridor), amely kijáratot biztosított számára a tengerhez. Kikötője a szabad várossá nyilvánított Danzig (Gdańsk) lett. Ily módon Kelet-Poroszország Németország része maradt, ám megközelíteni csak tengeren lehetett. A nyersanyagokban gazdag Saarvidék bányái 15 évre francia kézre kerültek. A Franciaországgal határos Rajna-vidéket demilitarizálták. Ez azt jelentette, hogy mintegy 50 km-es határ menti sávban minden német erődítményt leromboltak. Ebbe az övezetbe egyetlen német katona sem tehetett be a lábát. A német hadsereg létszámát 100 ezer főben állapították meg, és minden háborús hadianyagtól megfosztották. Az okozott károk miatt emellett jóvátételre is kötelezték. Gyarmatai közül egyet sem tarthatt meg. Ezeket – ún. mandátumterületek formájában – Nagy-Britannia és domíniumai (Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika), valamint Franciaország és a Csendes-óceán térségében Japán osztottak. Az egykori kínai német területeket a Santung-félszigettel együtt Japán kapta.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén 4 új állam (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország) és három régi (Románia, Szerbia és Olaszország) osztozott. A soknemzetiségű dunai birodalom ténylegesen már 1918 őszén elemeire hullott, a békekonferenciának csak a pontos államhatárokat kellett kijelölni. Ez sem ment azonban könnyen. A nemzeti-nyelvi választóvonalakat részben nem lehetett, részben nem akarták pontosan követni. Így számos fegyveres konfliktus robbant ki. Az új határokkal különösen Magyarország elégedetlenkedett, amely ismeretes módon nemcsak területének mintegy kétharmadát és nemzetiségi lakosságának túlnyomó többségét veszítette el, hanem magyar anyanyelvű lakosságának is közel egyharmadát. Ausztria ugyanakkor azt nehezítette, hogy

megtiltották számára az egyesülést Németországgal.

A volt cári birodalom keleti területein ugyancsak új, független államok jöttek létre: északon Finnország, a Baltikumban Észtország, Lettország és Litvánia, tőlük délnyugatra pedig Lengyelország. Fehér-Oroszország és Ukrajna önállóvá válása végül megghiúsult. Besszarabia (Moldávia) pedig, amely 1812-ben került Oroszországhoz, Románia részévé vált.

Bulgária, amely nemzeti szempontból viszonylag homogén képet mutatott, területének legnagyobb részét megtarthatta. Kelet-Macedóniát azonban át kellett engednie a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven, Belgrád központtal megalakult délszláv államnak. Fájdalommal vették tudomásul Szófiában azt is, hogy egykori tengerpartja teljes egészében görög fennhatóság alá került.

A roszakatag Oszmán Birodalomra ugyanolyan sors várt, mint a hozzá hasonlóan többnemzetiségű Habsburg Birodalomra és részben a cári Oroszországra. A győztesek minden arab területet elszakítottak tőle. Ezekből jött létre Szíria és Libanon, amelyek francia, valamint Palesztina, Transzjordánia és Irak, amelyek brit mandátumterületek lettek. Törökország kisázsiai partvidékét és európai hídfőállását ugyanakkor Görögország kapta, míg a Dardanellák nemzetközi ellenőrzés alá került.

Bár a szultán elfogadta a kemény és megalázó feltételeket, a török közvélemény és a tisztikar jelentős része nem követte ezen az úton. Musztafa Kemál Atatürk tábornok vezetésével fegyveres ellenállás kezdődött, amely nemcsak a szultánt fosztotta meg hatalmától, hanem az országba nyomult idegen (főleg görög) katonaságot is kiűzte. Ennek köszönhetően 1923-ban Lausanne-ban Törökországgal új békeszerződést írtak alá. Ennek értelmében a kis-ázsiai partvidék és az európai hídfő Konstantinápolyal együtt az új Török Köztársaság része maradt. Az arab területek elvesztését és a tengerszorosok semlegességét viszont az új békeszerződés is kimondta.

A világháború és párizsi döntések Európa politikai térképét nagymértékben átrajzolták. Megdőlt négy császári trón – az orosz, a német, az osztrák–magyar és az oszmán –, és felbomlott vagy alaposan átalakult négy soknemzetiségű birodalom. Helyükön független államok, jellem-

zően köztársaságok jöttek létre. A világháború előtt mindössze két köztársaság volt Európában: a svájci és a franciaországi. A háború után számuk 15-re emelkedett. Ezek között akadt nagy múltú és most újjászületett állam, például Lengyelország, de olyan is, például a három balti ország, amelyek semmiféle állami múlttal nem rendelkeztek. Utóbbiak szemében a versailles-i békerendszer a nemzeti célok valóra válását elősegítő és történelmi elégtételt hozó döntéssorozatként jelent meg. A vesztesek, mindenekelőtt a németek, a magyarok és a törökök perspektívájából viszont nemzeti katasztrófának látszott.

A Párizs környéki békékhez szorosan kapcsolódtak az 1921–22-es washingtoni konferencián elfogadott nemzetközi szerződések: az ún. négyhatalmi egyezmény a csendes-óceáni szigetekről, az öthatalmi megállapodás a tengeri fegyverkezésről és a kilenchtalmai szerződést Kínáról.

A világ új rendjén való örökösés egy új nemzetközi szervezet, a Nemzetek Szövetsége, közkeletű nevén a Népszövetség feladata lett. Ezt eredetileg Wilson elnök kezdeményezte azzal a céllal, hogy a béke fenntartását biztosítsa. Európai szövetségeseinek elvtelen döntései miatt az Egyesült Államok végül nem lépett be a szervezetbe. A Népszövetséget így végül 32 győztes állam alapította, amelyhez a későbbiekben még több mint tucatnyi semleges és vesztes állam csatlakozott. Magyarországot 1922-ben, Németországot 1926-ban, a Szovjetunió pedig 1936-ban vették fel a tagok közé.

Gyengesége ellenére a Népszövetség számos nemzetközi konfliktus elsimításában működött közre eredményesen. 1921-ben ilyen volt az Åland-szigetek Finnországnak ítélese s ugyanakkor az ottani svéd kisebbség széles körű jogainak a kikényszerítése. 1925-ben a Bulgária elleni görög támadás leállítását és az okozott kár megtérítését lehetett sikerként elkönyvelni. Dél-Amerikában a Peru és a Kolumbia, valamint a Bolívia és Paraguay közötti határvita elsimításához járult hozzá a szervezet. Számos más ügyben azonban tehetetlennek bizonyult. A nagyhatalmak békebontó tevékenysége ellen például nem mindig lépett fel, s ha mégis, akkor szinte mindig sikertelenül. A szervezet kudarcai közé tartozott az 1932-ben összehívott leszerelési, illetve fegyverzetcsökkentési konferencia ered-

ménytelensége is. Ez előrevetítette a szervezet legfőbb céljának, a béke megőrzésének kudarcát.

A versailles-i és washingtoni döntések olykor máig ható következményeiből elkerülhetetlenül adódott, hogy a Nagy Háború emlékezete különböző tartalommal épült be a hadviselők emlékezetébe. Másként és másra emlékeznek a győzők és a nyertesek, mint az elbukottak és a vesztesek. Ám – és az I. világháborúnak ez is egyik fontos újdonsága – mindenki emlékezett. Bár háborús emlékműveket már korábban is állítottak szerte a világban, csak a Nagy Háború után vált általánossá az emlékezés évről évre történő, ritualizált demonstrálása. Nagy-Britanniában, ahol az *Imperial War Museum* kialakítása már 1917-ben megkezdődött, a Németországgal kötött fegyverszünet napja, vagyis a november 11-e utáni első vasárnapot nyilvánították *Remembrance Sunday*-jé. Ezen a napon 11 órakor két percre megáll a közlekedés, és elhallgatnak a rádiók. Szokássá vált az is, hogy a Whitehall háborús síremlékéhez egy-egy csokor virágot helyeznek el. A csokrok elvileg olyan pipacsból készültek, amilyenek a somme-i csatamezőt borították. Gyakorlatilag viszont – s ez Londonban könnyebb volt – piros színű krepp-papírból, amire idővel egy egész kis iparág szakosodott.

A francia parlament ugyancsak a november 11. utáni első vasárnapot kívánta a megemlékezés napjává tenni. Az egykori frontharcosokat tömörítő veterán szövetségek tiltakozása miatt azonban 1922-ben végül más döntés született: november 11-ét ünnep- és munkaszüneti nappá nyilvánították. Az évről évre ismétlődő ünnepségek egyik csúcspontja a Diadalív alatt elhelyezett örökmécs lángjának fellobbantása este fél hétkor. Külön nagy nemzeti múzeuma a Nagy Háborúnak Franciaországban nem készült. A jelentős csatákat azonban több helyi és részben magánmúzeum is megőröki. Ilyen található Verdunban, a Somme melletti Péronne-ban és Meaux-ban. Az évek során a legtöbb francia településen emeltek egy-egy háborús emlékművet, amely körül november 11-én a helyi gyászolók és emlékezők gyűlnek össze. A rituálé nemcsak koszorúzásokból és emlékbeszédek elmondásából áll, hanem az eltűntek listájának a felolvasásából is. Az elhangzó nevekhez hozzáteszik: „elesett a hazáért”.

A brit és a francia gyakorlattól eltérően a Szovjetunióban semmiféle háborús kultusz nem alakult ki. A bolsevik vezetők nem a megdöntött cári hatalomhoz kötődő háború emlékezetének fenntartására, hanem saját dicsőségüknek az ápolására törekedtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia győztes utódállamaiban pedig a nemzeti önmegvalósításért folytatott harc írta felül a háborús erőfeszítéseket. Jó példája ennek Csehszlovákia, illetve a Cseh Köztársaság, ahol a francia és az orosz hadsereg oldalán harcolt hadifoglyok és dezertőrök az emlékezetre méltó és szobrokba öntött hősök, nem pedig saját országuk akkori hadseregének engedelmes katonái.¹³

Magyarországon a Tisza-kormány kezdeményezte még 1917-ben, hogy minden település emeljen emlékszobrot a fegyvert fogott és elesett katonák tiszteletére. Ezek közül az elmúlt évtizedekben több elpusztult, néhányat tudatosan elpusztítottak, de igen sok település főterén még ma is állnak. A magyar ismeretlen katona sírját, amelyet a Hősök terén, a milleniumi emlékmű közelében állítottak fel, Bethlen István miniszterelnök avatta fel 1929. május 6-án. Beszédében Magyarország első világháborús harcait önvédelemként, az ügyet pedig, amiért a katonák harcoltak, megkérdőjelezhetetlen igazságként mutatta be.¹⁴ A háború hivatalos emlékezete tehát az ország egységéért folytatott hősiesség körüli artikulálódott, s a szenvedő parasztkatona alakját elfedte a hősiesség honvéd figurája. A Dialektikus árnyékában, a Forum Romanumon és a westminsteri apátságban ugyanilyen szellemben tartottak szónoklatokat, csupán a hősök voltak más nemzetiségűek, és az igazság szó bírt eltérő jelentéssel.

A II. világháború borzalmait több évtizedre elhalványították a Nagy Háború emlékezetét. Az 1960-as és 1970-es évek erőszakellenes és kozmopolita ifjúsági mozgalmak nemcsak a háborút és annak ideológiai hátterét, a nacionalizmust utasították el, hanem a patriotizmust is a múlt gyanús és hasznavehetetlen rekvizitumai közé utalták. Egyes országokban,

például Németországban, ahol a nácizmus terhes öröksége és az 1990-es újraegyesülés fölötti öröm kevés helyet hagy más történelmi események kultuszának, ez az érdektelenség a mai napig tart. A Szovjetunió utódállamainak történelmi emlékezetéből ugyancsak hiányzik a Nagy Háború. Franciaországban azonban ma is nagy kultusza van, nagyobb, mint a II. világháborúnak s az 1950-es években túldimenzionált II. világháborús francia ellenállásnak. Az aktuálpolitikai érdekekkel összekapcsolódva ezt jelezte, hogy 2006-ban a francia hadseregben szolgált muzulmán, 2007-ben pedig a szenegáli katonák emlékművét avatták fel. A Nagy Háború kitüntetett emlékezetpolitikai státusára utalt az is, hogy az utolsó I. világháborús francia veterán 2008-ban olyan katonai tiszteletadás keretében temették el, hogy koporsója mellett Nicolas Sarkozy köztársasági elnök és Jacques Chirac állt díszőrséget. A tengerentúli államokban ugyancsak az érdeklődés megélnékkülsője tapasztalható. 1993-ban Ausztráliában, 2000-ben Kanadában és 2004-ben Új-Zélandon avatták fel az ismeretlen katona sírját. Egészen különleges az a 2008-ban, a háború befejezésének 90. évfordulója alkalmából Canberrában felállított köztéri alkotás, amely nem a szokványos mondatok egyikével, hanem Kemál Atatürk anyákra és halott fiúkra utaló szavaival állít emléket a Gallipolinál elesett ausztrál katonáknak.¹⁵ A nemzeti szempontok háttérbe szorítása és a megbékélés szelleme jellemzi annak a kobaridi – „magyarul”: caporettói – I. világháborús hadimúzeumnak a kiállításait is, amelyeket az olasz, a szlovén és a magyar szakemberek állítottak össze néhány évvel ezelőtt. Ugyanitt közös erővel tartják karban a katonatemetőket, helyreállítanak barakkokat és lövészárkokokat, s többnyelvű emléktűrákat szerveznek. Tudom, hogy ez ma még nem minden egykori frontszakaszon képzelhető el. Biztos vagyok azonban benne, hogy idővel még a legádázabb I. világháborús ellenfelek leszármazottai is felfedezhetik magukban és őseikben az embert.

■ JEGYZETEK

1. Szentí Tíbor: *Vér és pezsgő*. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Magvető, Bp., 1988. 101.
2. *Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz*. Csibi Istvánné Siklódi Mária önéletírása. Szerk. Horváth Arany. Európa Könyvkiadó, Bp., 1985. 10.
3. *Csonka Mihály élete és világképe*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 145.
4. Környeyné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban*. KLTE, Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1985. 111.

5. Csonka Mihály: i.m. 146.
6. Christian Habbe: *A mérnökök versengése*. In: *Az első világháború*. Szerk. Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe. Napvilág Kiadó, Bp., 2010. 75–79.
7. Taraszovics Sándor: *Amerikai békeelőkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról*. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Bp., 1995. 65.
8. Karen Andresen: „Egy nép a vágóhídon”. Az örmények tömeges legyilkolása. In: *Az első világháború*. i.m. (2010) 195–197.
9. Anton Holzer: *Das Lächeln der Henker. Das unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Primus Verlag, Darmstadt, 2008. 24–35, 112–131.
10. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újraírt háború*. L'Harmattan, Bp., 2006. 47.
11. Németh László: *Akasztófavirág*. Magvető, Bp., 1985. 44.
12. *Magyarországi pártprogramok*, 75.
13. *Une mémoire portée par la société*. Entretien avec Antoine Prost és Nicolas Offenstadt: Les consensus introuvable. In: *L'Histoire. Les collections. 14-18: la catastrophe*. 101–105.
14. *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. II Genius Könyvkiadó Rt., Bp., 1933. 219–222.
15. *Idées reçues sur une hécatombe*. Entretien avec Jay Winter. In *L'Histoire. Les collections*, i.m. 66–74. és 104–105.

